

Г. Тычко,

доктар філалагічных навук,

прафесар кафедры сацыялогіі журналістыкі

Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

ЛІТАРАТУРНАЯ СПАДЧЫНА В. БЫКАВА: ДУХОЎНА-МАРАЛЬНЫЯ ЎРОКІ

Гуманістычны пачатак быкаўскай прозы абумоўлены наватарскім падыходам пісьменніка да паказу ваенных «будняў», да перажывання і псіхалогіі звычайнага «маленькага» чалавека на вайне. Адметным найперш быў выбар самога героя, які ўвасабляў жыццйна-ідылічны зверхтып з арыентацыяй на духоўна-маральны аспект гераізму. Аповесці В. Быкава вызначаліся асаблівым трагізмам, заснаваным на супрацьпастаўленні матэрыяльнага і духоўнага, на рэзкім сутыкненні характараў, на глыбокім псіхалагізме. Пакідаючы чалавека адзін на адзін з жорсткімі абставінамі, з неабходнасцю маральнага выбару, пісьменнік робіць асновай сваёй жыццёвай канцэпцыі гуманізм і сумленнасць.

З аповесці «Мёртвым не баліць», якая з'явілася ў друку ў 1965 годзе, пачалася кампанія пераследавання В. Быкава і яго твораў. Прычынай, як пісала тагачасная крытыка, стала «отображение событий Великой Отечественной войны с неверных идейных позиций». У выніку апальны твор доўгі час быў пад забаронай: па-беларуску – не друкаваўся 17 год, у перакладзе на рускую – 23 [2]. Аповесць «Мёртвым не баліць» – твор шмат у чым аўтабіяграфічны. Зімой 1944 года пісьменнік удзельнічаў у баях на Кіраваградчыне, быў цяжка паранены, а яго бацькі нават атрымалі пахаронку на сына. У творы В. Быкаў захоўвае і час, і месца падзей, ён паказвае, як група параненых савецкіх салдат зімой 1944 г. спрабуе ўратавацца ад пераследу фашысцкіх танкаў пад Кіраваградам. Аднак на іх шляху паўстае бязлітасны капітан-«асабіст» Сахно. Паралельна пісьменнік адлюстроўвае і другі план – сучаснасць, у якім іншы герой, былы старшыня Ваеннага трыбунала, спрабуе апраўдаць дзеянні Сахно.

Негатыўныя ацэнкі аповесці з'явіліся ў газетах «Правда» і «Красная звезда» па загадзе, які непасрэдна сыходзіў з ЦК КПСС. [2]. Не дзіўна, што твор В. Быкава і падчас першай публікацыі ў часопісе «Маладосць», і падчас публікацыі ў «Новом мире», і пасля ўзнаўлення ў Зборы твораў пісьменніка ў 1982 г. шмат разоў

падвяргаўся цэнзурным праўкам і перайначваўся насуперак аўтарскай волі. Сам В. Быкаў быў перакананы, што першы, аўтарскі, экзэмпляр «Мёртвым не баліць» не захаваўся. На шчасце, рукапісы не гараць. Машынапіс аповесці нядаўна быў знойдзены С. Шапранам у Беларускам дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва, была адшукана нават чарнавая рэдакцыя твора, які плануецца апублікаваць у першапачатковай аўтарскай версіі ў бліжэйшы час.

У 1969 г. у аповесці «Круглянскі мост» пісьменнік упершыню звяртаецца да тэмы партызанскай барацьбы на Беларусі. Пазнейшыя творы, якія складаюць так званы партызанскі цыкл, а менавіта: «Сотнікаў» (1970), «Абеліск» (1971), «Воўчая згряя» (1974), «Пайсці і не вярнуцца» (1978), вызначаюцца ўсё большым заглыбленнем у анталагічную праблематыку, філасофскім роздумам над сутнасцю добра і зла, святла і цемры і разнастайнымі мадыфікацыямі іх праяў у рэальным жыцці, – рысамі, што асабліва выразна выявіліся ў аповесці «Сотнікаў», якая справядліва лічыцца вяршыняй тагачаснай творчасці мастака. У першым варыянце твор меў назву «Ліквідацыя» і паводле сведчання аўтара быў натхнёны «хутчэй не вайной, а нашай сучаснасцю. Вядома, можна сказаць, што біблейскі сюжэт пра Авеля і яго брата Каіна жыве ў чалавецтве даўно і праяўляецца рэгулярна, у вайну тым болей. Але калі ў іншы час брат забіваў брата дзеля карысці – спадчыны ці багацця, дык у вайну – дзеля элементарнае, біялагічнае мэты выжыць. «Гое быццам 8 матываў і наступстваў, – піша В. Быкаў. – У мірны ж час ужо не забівалі дзеля элементарнае патрэбы выжыць, літаратарам не стралялі ў патыліцу. Затое шырока практыкавалася забойства іх твораў. Творы не друкавалі, за імі палявалі, рукапісы перахоплівалі на пошце, тайна аддавалі ў карныя органы, якія выносілі свае прысуды – і творах, і аўтарам. І рабілі тое не акупанты, ня людзі іншай нацыі ці рэлігіі, а свае – калегі, таварышы, нават сябры» [4, с. 213].

Назву аповесці з «Ліквідацыі» на «Сотнікаў» перамяніў А. Т. Твардоўскі ў «Новом мире», мяркуючы, што гэта ўратуе аўтара і часопіс ад палітычнага пераследу. В. Быкаў гэтай праўкай застаўся незадаволены, ён лічыў, што ў такім выпадку было б лепш назваць твор «Сотнікаў і Рыбак», але вымушаны быў пагадзіцца з прапановай рэдакцыі. Не абышлося без сюрпрызаў і падчас публікацыі твора на радзіме ў часопісе «Полымя». Галоўнай перашкодай для выхаду аповесці ў свет стала «адсутнасць у ёй

вобразаў камуністаў», у выніку – быкаўскі Сотнікаў стаў не толькі камуністам, але яшчэ і сынам камуніста (4. с. 221–223). Пасля падобных правак першапачатковы тэкст твора значна змяніўся, аўтарская задума была дэфармаваная. З экзістэнцыяльнай праблематыкі, філасофскага роздуму над сутнасцю чалавечай натуры, спрадвечнай дyleмы дабра і зла, акцэнт трошкі змясціўся ў бок стандартнай для літаратуры сацрэалізму тэмы духоўнай стойкасці новага савецкага чалавека.

Шмат новых элементаў, нехарактэрных для ранейшага В. Быкава, уключала ў сябе аповесць «Знак бяды» (1982). Гэта быў твор пра вайну і пра даваеннае жыццё беларускага сялянства, пра калектывізацыю. Размова ішла, па сутнасці, пра сувязь мінулага і сучаснага, што дазваляла зразумець спецыфіку нацыянальнага менаталітэту, вытокі народнага подзвігу і вытокі праяў здрадніцтва і калабарацыянізму (вобразы паліцаяў Патапа Каландзёнкі і Антона Недасека выступаюць у творы спараджэннем сталінскай таталітарнай сістэмы).

«Беларусы – мабыць, адна з самых няшчасных нацый Еўропы, – гаварыў Васіль Быкаў на Кангрэсе беларусістаў у маі 1991 г. – Не зважаючы на ўсе нашы зусім неблагія, Богам дадзеныя чалавечыя якасці, мы дагэтуль не маем таго, чаго варта мець кожнай нацыі свету, для чаго, па сутнасці, яна і існуе пад небам. І ўсё таму, што з нейкага капрызаванні гісторыі, мы ўпусцілі свой нацыянальны цягнік і апынуліся ў ролі вечных паязджан, пазбаўленых прыстойнага лёсу, здатнага прытулку дзяржаўнасці». І далей, гаворачы пра такія рысы беларуса, як «высакароднасць нашага сэрца, наш бясхітрасны розум і наш неспатольны боль», пісьменнік падкрэсліў: «Так, боль. Менавіта боль – гэта наш гістарычны спадарожнік, які ні на год не пакінуў нас у мінулым, не пакідае і зараз. У нашай імперыі даўно ўжо няма шчаслівых народаў, але беларусы, як ужо сказана, можа, самыя нешчаслівыя сярод іх» [6, с. 233–234].

У гэтых словах В. Быкаў не толькі ацэньваў нашае мінулае, а як бы прадказаў (можа, ужо інтуітыўна прадчуваў) з'яўленне сваёй новай аповесці «Ваўчыная яма». Так, былі ўжо напісаны і надрукаваны, пасля «Знака бяды», «Аблава» (1988) і «Сцюжа» (1969–1991). Творы, у якіх выразна адбіваліся балявыя кропкі гістарычнага шляху народа, знайшлі яркае ўвасабленне народныя характары. Але, падобна, у душы мастака жыло адчуванне, што ён яшчэ недастаткова, не ў поўнай меры паказаў «неспатольны боль» нашага народа, ці, інакш кажучы, свой, глыбока вынашаны,

выпакутаваны мастакоўскі боль за суайчыннікаў. І вось напрыканцы 90-х гг. мінулага стагоддзя ён задумаў аповесць «Ваўчыная яма».

Несумненна, што ў якасці каталізатара і своеасаблівага стрэс-фактара для задумы гэтага твора з'явіўся Чарнобыль з яго зонай адчужэння, з яго смертаноснай радыяцыяй. Увогуле, трэба сказаць, Васіль Быкаў не спяшаўся дакранацца непасрэдна да балючай чарнобыльскай тэмы, хоць ён высока ацэньваў адпаведную грамадска-палітычную і публіцыстычную дзейнасць Алеся Адамовіча, у прыватнасці яго публікацыі, што склалі кнігу «Апакаліпсіс па графіку» (1992), творы Святланы Алексіевіч, Івана Пташнікава, Сяргея Законнікава.

Менавіта Васіль Быкаў бярэцца пісаць у тым жа 1991 годзе прадмову да беларускага выдання дакументальнай аповесці «Апошняе папярэджанне. Спадчына Чарнобыля» вядомага амерыканскага ўрача-радыёлага Роберта Пітэра Гейла, які адным з першых замежных спецыялістаў адгукнуўся на чарнобыльскую бяду. «Ягоны прыклад – сведчанне таго, што ў наш час нішто не можа раздзяляць людзей, калі ў іх сапраўды гарыць агонь чалавечнасці і спачування. Рознасць ідэалогій, рэлігій, сацыяльнага стану бяссільны перад любоўю, яе двухтысячагадовай хрысціянскай духоўнасцю», – скажа пра Р. П. Гейла В. Быкаў [7, с. 3]. Але сам В. Быкаў, як мастак, не спяшаўся, вытрымліваў, так бы мовіць, часавую дыстанцыю. Пакуль маральнае пачуццё, усведамленне грамадзянскага абавязку і мастакоўская інтуыцыя, разам узятая, не падказалі яму свой падыход, сваё рашэнне тэмы. Свой горкі роздум пра ўласныя жыццёвыя нягоды адзін з персанажаў аповесці – збеглы салдат заключае высновай: «Што ўжо тут клапаціцца пра гонар, калі знікае магчымасць жыць. Во трапіў у ваўчыную яму: як ні скачы – не выскачыш» [3, с. 41]. Гэтыя словы дзіўным чынам пераклікаюцца з працытаваным вышэй (датаваным 1994 г.), выступленнем пісьменніка, які заканчваецца словамі: «Ці да дэмакратыі тут? Тут хоць бы як-небудзь выжыць...» [6, с. 248]. Нельга не спыніцца на жанравай адметнасці твора. Адметнасці па-свойму загадкавай, нават магічнай. Кампазіцыйная структура «Ваўчынай ямы» ўжо з першага погляду ўражвае двухпланавасцю, арганічным паяднаннем двух пачаткаў – рэальнага і ўмоўнага. Апошні закадзіраваны ў знакі-сімвалы. Беларуская рэчаіснасць канца ХХ стагоддзя з яе соцыумам і яе прыродай (людзі і прырода

паказваюцца ў аповесці як адзінае цэлае) зашыфраваная ў абагуленя метафарычныя адбіткі-матрыцы. Уражвае сімвалічная абстрагаванасць вобразаў: героі аповесці не толькі не маюць месца пад сонцам («Свет вялікі, а месца нідзе няма»), але нават пазбаўлены ўласных імёнаў. Гэта проста *с а л д а т, б о м ж, ж а н ч ы н а*. Толькі адзін стары хутаранін, які спадзяецца хоць тут, у зоне, цаной жыцця здзейсніць спрадвечную мару беларуса – пажыць гаспадаром на сваёй зямельцы, толькі ён мае ўласнае імя – Карп. Цягам апошніх гадоў жыцця Васіль Быкаў паспяхова засвойваў такі новы для сябе жанр як прыпавесць. Падобна, што гэты досвед у нейкай ступені адбіўся і на стылістыцы «Ваўчынай ямы».

Сучасны амерыканскі літаратуразнаўца Г. Блюм піша: «Кожная эпоха мае свой адносна невялікі рэпертуар жанраў, на якія крытыка і чытачы рэагуюць з энтузіязмам. У той жа час рэпертуар жанраў, лёгка даступных для пісьменнікаў – яшчэ меншы: гэты часавы канон абавязковы для ўсіх, за выключэннем найвялікшых, самых моцных ці самых таямнічых пісьменнікаў» [8, с. 172]. Галоўную сутнасць, ідэйную дамінанту творчасці і жыцця Васіля Быкава можна выказаць словамі з яго Выступлення на VII з'ездзе СП БССР у 1989 г.: «...Нам трэба сёння азірнуцца на саміх сябе, паглядзець, якія мы інтэлігенты і як выконваем свае абавязкі перад народамі. Вядома, у мастацтве найперш талент, але, апроч таленту, яшчэ так неабходна сумленне. І калі талент – ад Бога, дык сумленне – хоць і не цалкам, усё ж у значнай меры – ад нашае чалавечае волі. І калі мець на ўвазе наш дужа нават няпросты час і наша мастацтва, дык у іх, мабыць, болей за ўсё, і вырашае менавіта сумленне. Сумленне ва ўсім: у стаўленні да народа, да гісторыі, да сучаснасці і будучыні» [6, с. 73].

1. *Адамовіч, А.* Апакаліпсіс па графіку / А. Адамовіч. – Мінск : Беларусь, 1992.

2. Аповесць Васіля Быкава «Мёртвым не баліць» упершыню выйдзе без цензуры. – [Электронны рэсурс] / Рэжым доступу: <http://news.tut.by/culture/388406.html>. – Дата доступу: 28 лютага 2014.

3. *Быкаў, В.* Ваўчыная яма / В. Быкаў // Польша. – 1999. – № 1.

4. *Быкаў, В.* Доўгая дарога дадому / В. Быкаў. – Мінск, 2003.

5. *Быкаў, В.* На крыжах / В. Быкаў. – Мінск : Беларусь, 1989.

6. *Быкаў, В.* Крыжовы шлях / В. Быкаў. – Мінск : Гронка, 1998.

7. *Гейл, Роберт-Річард.* Апошнія папярэджанне. Спадчына Чарнобыля / Р.-Р. Гейл. – Мінск : Маст. літ., 1991.

8. *Bloom, Harold*. Podzwonne dla kanonu / H. Bloom . – Literatura na świecie // 2003 – № 29. – 10. – S. 164–201.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ